

ՅՈՒ. Ա. ԹԱՄԱՆՅԱՆ

(Ծառտարապետ)

ԳՈԾԱՎԱՆՔԻ ՎԵՐԱՆՈՐՈԳՈՒՄԸ

Գոշավանքի հիմնադրումը կապված է հանրահռչակ առակագիր և իրավաբան Մխիթար Գոշի անվան հետ: Պատմական տվյալների համաձայն Գոշավանքը կառուցվել է 12-րդ դարի վերջում, Տանձուտ կոչվող ձորում, երկրաշարժի հետևանքով ավերված Գետիկ վանքի քանդվելուց հետո:

Հնում կոչվել է Նոր-Գետիկ և միայն 1218 թվին, Մխիթար Գոշի մահից հետո, այն վերանվանվել է Գոշավանք:

Գոշավանքը հիմնականում կառուցվել է մեկ դարի ընթացքում: Նրա կազմի մեջ են մտնում չորս եկեղեցիներ, մեկ գավիթ, սեղանատուն, գրատուն-գանգակատուն, մատուռներ, շրջապատում կանգուն վիճակում և կիսավեր պահպանվել են մեծ թվով խաչքարեր:

Հուշարձանային հիմնական կառուցվածքը 1196 թվին կառուցված Ա. Աստվածածին եկեղեցին է, որի շուրջը հետագայում շարունակել են կառուցապատել մյուս հուշարձաններով: Ա. Աստվածածին եկեղեցին գմբեթավոր սրահ է ուղղանկյուն հատակագծով: Կառուցվածքի երկայնական առանցքը (արևմուտքից-արևելք) ավարտվում է արեւելյան արսիդայով, որի երկու կողմերում տեղադրված են երկհարկանի ավանդատներ:

Հարավային և արևելյան հարթ ճակատները հարստացված են եռանկյունի որմնախորշերով: Թմբուկի միակ զարդը կազմում է մեկ շարքի բարձրությամբ կատարված քանդակազարդ գոտին:

Հաջող ընտրված համաչափությունները և առանձին մասերի ներդաշնակ լուծումը ընդգծում է կառուցվածքի մոնումենտալ կոմպոզիցիան:

Հուշարձանը կառուցված է երկաստիճան հիմնաստիճանների վրա: Հիմնաստիճանների ստաշին շարքը և թմբուկի առաջին շարքը կառուցված են առամնավոր հակասեյսմիկ գոտու ձևով: Չնայած ավերիչ երկրաշարժերի ներգործությանը, հուշարձանը շատ քիչ վերակառուցումներով և փոփոխություններով է հասել մեզ, որը վկայում է նրա կառուցողների քարձր արվեստի և շինարարական որակի մասին:

Ա. Աստվածածին եկեղեցու վերանորոգման աշխատանքների բարդությունը հիմնականում պայմանավորված են նրա տեխնիկական բարդ, հատկապես թմբուկի խաչքարով վիճակով:

1937 թվականի վերանորոգման ժամանակ խաչքարով թմբուկը վերաշարելու հնարավորություններ չուներնալու պատճառով, մետաղյա օղակներով ժամանակավոր ամրացում էին կատարել, որոնք սակայն այնքան էլ լավ չէին ընդգրկել թմբուկը և փոքր մակերեսով հպվելու պատճառով, լավ չէին աշխատում: 1956 թվականի երկրաշարժից հետո թմբուկի վիճակն այնպես վատացավ, որ սրդեն անհրաժեշտ էր վերաշարել այն և փրկել ամբողջ հուշարձանը:

Վերանորոգման աշխատանքները սկսվեցին 1959 թվականին, թմբուկի քանդումով: Թմբուկը քանդելիս քարերը չհամարակալելու պատճառով վերաշարման ժամանակ առաջացավ քանդակազարդ գոտու խախտում, ուստի Պետզինի հուշարձանների պահպանության վարչության պահանջով, թմբուկի այդ մասը նորից քանդվեց և վերահասվաքվեց: Թմբուկի հավաքման ժամանակ երեսապատների արանքում դրվեցին երկու երկաթբետոնյա գոտիներ՝ հիմքում և պասկող քիլի ետևի մասում:

Ս. Աստվածածին եկեղեցու վերանորոգման համար օգտագործվել է հուշարձանից ոչ հեռու ընկած նույն քարհանքը: Աշխատանքների պրոցեսում պարզվեց, որ չնայած այդ քարը բուն հուշարձանի քարն է, սակայն նշանակություն ունի նաև քարի արտահանման եղանակը: Ինչպես հայտնի է, պայթյունով արտահանված քարերի մեջ առաջանում են մագալին ճաքեր, որոնք հետագայում պատճառ են հանդիսանում քարերի աշխատանքում նաև հանդիսանում քարերի աշխատանքում նաև քայքայման: Քարհանքների խորին շերտերից արտահանված քարը ավելի դիմացկուն է:

Այս հանգամանքը ստիպեց հետագա վերանորոգումների ընթացքում հրաժարվել այդ քարի օգտագործումից, սկզբում միայն տանիքների ծածկասալերի, ապա նաև երեսաստիվան համար:

Ս. Աստվածածին եկեղեցու վերանորոգումը տևեց երեք տարի՝ 1959—61 թ. Անրաշյալ և հանդիսացավ լուրջ փորձություն հուշարձանների վերանորոգման աշխատանքների բնագավառում: Հուշարձանի վերանորոգման վրա աշխատել են Յ. Սարգսյանի և Պ. Մարարյանի քրիզաղները, աշխատանքների ղեկավարն էր վերանորոգման նախագծի հեղինակ Հ. Գառնարյանը: Վեղարի և երկթեք տանիքների տակի լիցքերը կատարվել են կուծաքետոնով:

Ս. Աստվածածին եկեղեցու քառասյուն գավիթը կառուցված է եկեղեցու արևմտյան կողմում: Նրա պատերին կից որմնասյուների և կենտրոնում չորս հաստահեղույս քարե սյուների վրա հենվում է կամարակապ առաստաղը իր երդիկով, ներսում ստեղծելով խորհրդավոր լուսավորություն:

Գավիթը երեք կողմից կառուցապատված է, ազատ է միայն արևմտյան ճակատը, որի հիմնական շեշտը շքամուտքն է: Ծքամուտքը կրկնելով իրեն ժամանակակից հանրահայտ ձևերը (Տեղեր, Թղենյաց վանք և այլն), ունի իր յուրահատուկ կողմերը:

Մուտքի ճակատակալը կազմված է առանձին խոշոր սեպածև քարերից, որոնք ազուցված են ոչ թե վերևից ներքև, այլ ներքևից վերև՝ ստեղծելով ամեն թույն քանդվելու տպավորություն: Այդ տպավորությունը շեշտվում է քարերը տարբեր գույներից հավաքված լինելու հանգամանքով:

Գավիթը անհիշելի ժամանակներում վերանորոգվել է, տանիքի վրա բարձրացրել

և փռել են հողի հաստ շերտ (տեղ-տեղ մինչև 80 սմ) իբր տանիքի կաթոցը կտրելու նպատակով: Հողի այդ զանգվածը ավելորդ բեռ էր գավթի կոնստրուկցիաների համար և աղավաղում էր նրա ընդհանուր տեսքը: Նշված վերանորոգման ժամանակ քանդել էին երդիկի արտաքին քիվը և բարձրացրել ևս մեկ շարքով: Հուշարձանի կյանքի հարստեման շահերը պահանջում էին ազատել շենքն այդ ալյանդակող բեռից:

Հողի շերտը վերացնելուց հետո պարզվեց, որ տանիքի սալերը իրագործված էին տպիտակավուն, Հաղարծնի վանքի մոտից բերված քարից, որոնց քառորդները ջարդված լինելու պատճառով համարյա լրիվ պիտանի չեն հետագա օգտագործման համար: Բացի տանիքի անմխիթար վիճակից, խիստ հողմահարված էին ճակատները պտակող քիվերը և մասամբ արևմտյան ու հարավային ճակատների երեսասպատերը: Բացակայում էին ջրհորդանքները և այդ տեղերում թե՛ երեսասպատման քարերի և թե՛ շաղախի վրա զգացվում էր ջրի քայքայիչ ազդեցության հետքը: (Նկ. 1):

Քիվերը և երեսասպատերը վերանորոգվեցին նույն քարով: Հաշվի առնելով նախորդ տարիների փորձը, գերադասվեց տանիքը իրագործել տեղական տուֆով, որը հիմնականում բերվում էր Արովյանի շրջանի Մայակովսկու գյուղի քարհանքից: Չէին պահպանվել երդիկի ծածկի սալերը. դրանք պատրաստվեցին Կեչաուխի գավթի ծածկի նմանությամբ: Այս հուշարձանում մերժվեց կուծաքետոնի օգտագործումը, և կիրառվեց պեմզաքետոն, որը հարմար էր թե՛ տեղափոխման և թե՛ տնտեսական տեսակետից (Նկ. 2):

Աշխատանքները ղեկավարում էր ճարտարապետ Վ. Խաչատրյանը:

Ս. Լուսավորիչ եկեղեցին գավթի հարավային պատից անջատվում է մի նեղ ճեղքով: Դա միանեֆ բազիլիկաների տիպի փոքր կառուցվածք է, որը ուրույն տեղ է գրավում հուշարձանախմբի կառուցվածքների մեջ: Թե՛ արտաքին կամարաշարը, թե՛ ներսի հարդարանքը իրենց ոճական առանձնահատկություններով պատկանում են 13-րդ դարին: Ծակատները մշակված են կամարաշարով և հարուստ քանդակազարդ քարերով: Առանձնահատուկ է արևմտյան ճակատը, ուր ճիս մշակված շքամուտքի երկու կողքերին տեղադրված են եղել վարպետ Պողոսի ձեռքով 1291 թ. կերտված երկու «աւետնագործ» խաչքարեր:

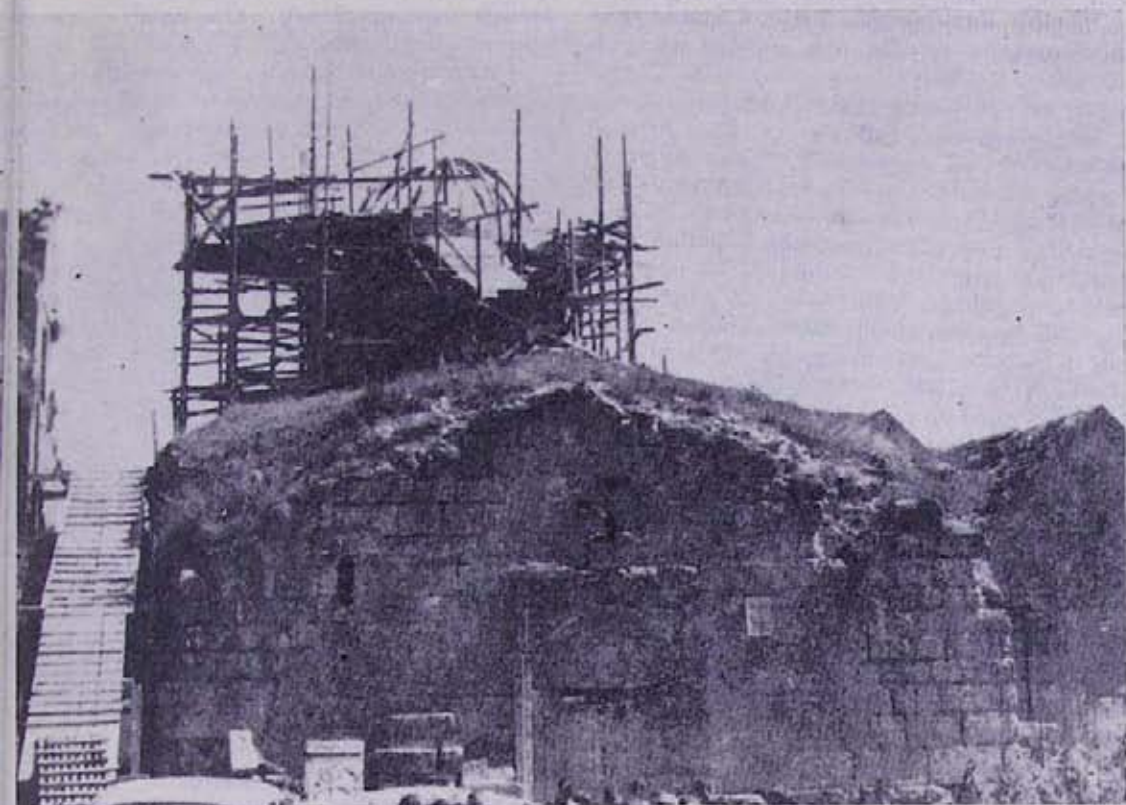
Խաչքարերից մեկը (կտորվածը) 1935 թվականին տեղափոխվել է Երևան և պահ-

¹ Г. П. Дзян, Долговечность гранитов Армении в облицовке сооружений, Автореферат, стр. 25 и 33.

վում է Պետական թանգարանում², իսկ մյուսը՝ կանգունը, տեղում է:

1939 թվականի վերանորոգման ժամանակ ամրացվել են հուշարձանի պատերը և կղմինդրով ծածկվել է երկթեք տանիքը: Կղմինդրյա սալերը ամրացվել են շաղախով:

սակայն զիջում է նրան իր չափերով: Այստեղ եռանկյունի խորշերը տեղադրված են երեք ճակատների վրա և որոշ չափով աշխուժացնում են նրանց: Հուշարձանը վերանորոգվել է 1939 թվականին: Վերաշարվել են ճակատների վերին մասերը, պակասող

Նկ. 1. Գավիթը և եկեղեցին վերանորոգումից առաջ

Վերանորոգվեց արևմտյան ճակատի պսակող քիվը: Հողմահարված պատերը ներարկվեցին ոչ թանձր կազմությամբ ունեցող շաղախով: Տանիքները ծածկվեցին տեղական տուֆի սալերով, որովհետև պահպանված չէր սալերի սկզբնական ձևը: Վերանորոգման ժամանակ ընդօրինակվեց գավթի վրա իրագործված ծածկասալերի իրար վրա ագուցվող ձևը:

Ս. Գրիգոր եկեղեցին տեղադրված է Աստվածածին եկեղեցուց հարավ: Հատակագծային լուծումով այս հուշարձանը համարյա ս. Աստվածածին եկեղեցու կրկնությունն է,

քարերը լրացվելով նոր քարով, տանիքները ծածկվել են կղմինդրով՝ փայտյա ճաղածակի վրա: Սակայն 1955 թվականին երբ չափագրվում էր այդ հուշարձանախումբը, փայտյա ճաղածակը արդեն փտել էր, հուշարձանը փաստորեն զրկվել էր տանիքից և դանդաղ քայքայվում էր:

Թմբուկը այնպես էր քանդվել, որ նրա պատի վերևի եզրը ճակտոններից ցածր էր, ուստի վերանորոգման ժամանակ երեք շարք քարծրացվեց: Տանիքները ծածկվեցին տեղական տուֆի սալերով. ընտրվեց իրար վրա ագուցվող սալերի ձևը:

Հուշարձանի հարավային մասում, ճանապարհի եզրին, կառուցվել էր քարե հենապատ, սակայն ժամանակի ընթացքում այն քայքայվել և գետնի ստորի հետևանքով ամբողջ հուշարձանի կայունությունը վտանգի տակ էր դրել: Ուստի այդ մասում նախա-

² Ս. Բախտուրյան, Միջնադարյան հայ ճարտարապետները և քարգործ վարպետները, Երևան, 1963, էջ 146: Ի. Բ. Էլյարյան, Աղստի հովտի հուշարձանները, Երևան, 1968, էջ 61:

տեսվում էր վերականգնել հենասպառը՝ հողի աղբը կանխելու և հուշարձանի հիմքերի անխախտությունը ապահովելու համար: Վերանորոգման անխազիծը կազմել է տողերիս հեղինակը իր և ճարտարապետ Շ. Ազատյանի չափագրության հիման վրա:

Գավթի հյուսիսային կողմում կառուցված է թաղակապ սրահը, որը կարծես գավթի միացնում է երկու այլ հուշարձանների՝ գրատուն-զանգակատանը և սեղանատանը:

Սեղանատունը, որին որոշ հեղինակներ անվանում են ժամատուն, կառուցված է անվանում անտաշ, դեղնավուն տեղական քախոշոր, անտաշ, դեղնավուն տեղական քախոշորից: Ծարվածքի մեջ օգտագործված են անկերկնայի միջոցներ՝ ուղղաձիգ դրված քալերներ, որոնք պատին ճաղորդում են կիկլոպյան ամրոցներին հատուկ տեսք, բայց շարված են կրաշաղախով: Կառուցվածքը ունեցել է փայտյա տանիք, որը չի պահպանվել: Այժմ ավերակ վիճակում է: Կանգուն մնացել են պատերը:

Գրատուն-զանգակատունը գտնվում է սեղանատան արևելյան մասում, որը կառուցվել է մի քանի շինարարական ժամանակաշրջաններում և իր ճակատների վրա պարզ կրում է ամեն մի ժամանակաշրջանի կնիքը:

Առաջին հարկը զբաղեցնում է գրատունը: Պատի հարթությունից դուրս եկող, սրբաբանաշ քարից հետագայում կառուցված, չորս զույգ որմնամույթների վրա հանգչում է խաչվող կամարներից կազմված առաստաղը, որը ժամանակին կենտրոնում ունեցել է երդիկ: Վերջինս զանգակատան կառուցման ժամանակ փակվել է:

Այդ կառուցվածքում ուշագրավ են չորս անկյունների քառակուսի կիսամույթ խորշերը, որոնց առաստաղները իրագործված են հայկական չթաքարի օրինակով: Ներսի լուսավորվածությունը խիստ պակաս է, հավանաբար շինությունը օգտագործվել է միայն որպես գրասպահոց:

Ծակատները կից սեղանատան շարվածքի շարունակությունն են և հավանաբար միասին են կառուցված: Գրատան վրա բարձրացված է զանգակատունը խաչաձև հատակագծով, որը ավարտվում է սյունաշարի վրա կառուցված գմբեթավոր շենքով: Զանգակատունը կառուցվել է սրբառաշ քարերով և կրում է երկու շինարարական ժամանակաշրջանի հետքեր:

Ա. Լ. Յակոբսոնը «Очерк истории зодчества Армении V—XVII вв.» աշխատությունում Գոշավանքի զանգակատունը 1291 թվականի կառուցված չի համարում, զրոնում է, որ այն հետագայում ստեղծված երկհարկանի եկեղեցի-դամբարանների (Շղ-

վարդ, Ամադու-Նորավանք, Կապուտան) նախատիպն է:

Ն. Մ. Տոկարսկին իր «Архитектура Армении IV—XIV вв.» գրքում Յակոբսոնի այդ միտքը լրիվ չի բաժանում, սակայն հավանական է համարում Գոշավանքի սկզբունքի օգտագործումը հետագա՝ հիշված կառուցվածքներում:

Միանգամայն ճիշտ է եզրակացնում Ն. Մ. Տոկարսկին, որ այդ կառուցվածքը զանգակատուն է, և այդ ապացուցելու համար օրինակ է բերում Հաղբատի զանգակատունը, որ արևելյան մասում արսիդայի փոխարեն տեղադրված են զույգ ավանդատներ³:

Երկաթետոնյա ամուր օղակը, որ տեղադրվեց առաջին և երկրորդ հարկերի միացման տեղում, ուր առաջացել էր քավակահին վտանգավոր ճեղք, ամրացրեց հուշարձանի երկրորդ հարկի հիմքը: Կոպիտ տաշված քարով կառուցված առաջին հարկը մասամբ ներարկվեց շաղախով, իսկ պակասող մասերում պատերը լրացվեցին քարով: Նշենք, որ այդ պատերի որմնանցքի մեջ հնուց արդեն կային տանիքի սալերի մնացորդներ, որոնք, հավանական է, վերանորոգման արդյունք են հանդիսանում:

Հուշարձանի խաչքների ճակտոնների տանիքները բոլորովին քացակալում էին, ուստի կառուցվեցին երկաթետոնյա սալեր, որոնց վրա շարվեցին արթիկտուֆի ծածկասալերը:

Այս հուշարձանի վերանորոգման աշխատանքներում հուշարձանախմբում առաջին անգամ կիրառվեց երկաթետոնյա երկթեք սալի կառուցումը, որը տվեց քավակահին դրական արդյունք՝ խնայվեց մեծ քանակությամբ շաղախ ու պեմզա և հուշարձանը ազատվեց ծանր բեռը կրելուց:

Մ. Գևորգ եկեղեցին գտնվում է հուշարձանախմբից հարավ-արևմուտք մի առանձին բլրի վրա: Նրա կառուցման արձանագրությունը գրված է թմբուկի վրա, որը պարզ և փոքր լինելու պատճառով բերում ենք ստորև:

«ԶԳ ՏԵՐ ԱՍՏՈՒԱՍ ՈՂՈՐՄԵԱ ԽԱՉԱՍՏՈՒՐ

ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ ԵՒ ԲԱՐՍԵՂԻՆ ԾԻՆՈՂԱՅ

ԵԿԵՂԵՑԻՈՅՍ ԵՒ ԱՄԵՆԱՅՆ ԱՇԽԱՏՈՂԱՅՆ

ԱՄԷՆ»:

2Գ—կառուցման ստույգ թիվն է՝ 1254:

³ Н. М. Токарский, Архитектура Армении IV-XIV вв, Ереван, 1961, стр. 327.

Իր համաչափություններով և զուսպ լուծված ճակատների շնորհիվ, որոնց տեղ է զբաղում փոքր կառուցվածքների մեջ: Հունենալով ավանդական ճակտոններ, հուշար-

պանված սալերը վերաշարվեցին:

Արևելյան արսիդան տեղավորելու նպատակով այս հուշարձանի թմբուկը մի փոքր տեղաշարժված է դեպի արևմուտք: Հուշար-

Նկ. 2. Գալիթը և եկեղեցին վերանորոգումից հետո

ձանն ունի համարյա քառակուսի հատակագիծ, և ծածկված է քառաթեք տանիքով, որի միջից բարձրանում է կլոր թմբուկը:

1957 թվականին սկսվեցին այդ գողտրիկ հուշարձանի վերանորոգման աշխատանքները: Հուշարձանի արևելյան պատը կառուցված լինելով թույլ ապառներից կազմված հիմնատակի վրա և քաղական ուժեղ թեքության վրա, ենթարկվել էր սողքի և վտանգվել էր կառուցվածքի կայունությունը: Թմբուկը խիստ խարխված վիճակում էր:

Վերանորոգման աշխատանքների ընթացքում ամրացվեցին արևելյան պատի հիմքերը, շաղախի ներարկման և քետոնապատման միջոցով: Ապա վերաշարվեցին ճակատների երեսապատերը, որ առաջացավ 3—5 սմ խզվածք երեսապատի միջև: Թմբուկը գմբեթի հետ միասին քանդվեց և լրիվ վերաշարվեց: Վեղարի ծածկի տակ կատարվեց կուժաբետոնե լիցք, որի վրա իրագործվեց տանիքը՝ տեղական տուֆի սալերով: Տանիքի ցածր մասերի լանջերը ծածկվեցին քաղալոյա սալերով, իսկ պան-

ձանը չունի գմբեթային քառակուսիներ, որը բխում է նրա ծածկի կառուցողական առանձնահատկությունից:

Մարմաշենի փոքր եկեղեցին նույնպես գուրկ է գմբեթային քառակուսիներից, սակայն նրա ծածկի ձևը բոլորովին այլ է, այնտեղ այդ ստացվել է թմբուկը համեմատաբար մեծ տրամագիծ ունենալու պատճառով:

Բջնիի ս. Սարգիս եկեղեցու վերանորոգման նախագիծը կազմելիս նույնպես հանդիպեցինք մեծ դեպքի, սակայն գծագրերի վրա որոշ համեմատություններ կատարելուց հետո, ճարտարապետ Օ. Ազատյանի հետ եկանք այն եզրակացության, որ թումբերը անհրաժեշտ են: Գմբեթակիր կամարներով կազմված քառակուսուց ութանկյունի թմբուկի հիմքին անցնելիս առաջանում են փոքր եռանկյունի դուրս ցցված մասեր, այսպես կոչված գմբեթային քառակուսիներ, որոնք անհրաժեշտ է վերցնել ծածկի տակ (Նկ. 3):

Ս. Գևորգ եկեղեցուց արևմուտք, բլրի գագաթին, տեղադրված է մի փոքր մատուռ,

որը համարվում է Մխիթար Գոշի դամբարանը: Այդ մատուռը արևմտյան մասում ունի գավթանման կառուցվածք, որից հազիվ նշմարելի հետքեր են միայն պահպանվել:

Հարձանից մինչև մատուռը բարձրանալու համար և, վերջապես, կանգնեցվեց քարե կոթող Մխիթար Գոշի հիշատակին: Բարեկարգման աշխատանքների նախագիծը

Նկ. 8. Ս. Գևորգ եկեղեցին հյուսիս-արևմուտքից, վերանորոգումից հետո

1958 թվականին այդ մատուռը և կից գավիթը մաքրվեցին հողակույտերից և ուշ ժամանակների հավելված կառույցներից: Կառուցվեցին աստիճաններ ս. Գևորգ հու-

կազմել էր ճարտարապետ Կ. Ղաֆադարյանը:

Այսպիսով լրիվ վերանորոգվեց միջնադարյան այդ նշանավոր համակառույցը:

